

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРИНЧЕНКА
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВ

КАФЕДРА АКАДЕМІЧНОГО ТА ВСТРАДНОГО ВОКАЛУ

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

АНСАМБЛЕВИЙ КЛАС

галузь знань – 02 «Культура і мистецтво»
спеціальність – 025 Музичне мистецтво (Сольний спів)
Освітній рівень - Другий (магістерський)

2017 – 2018 навчальний рік

Розподіл годин знірено з робочим навчальним планом. Структури типові.
Заступник директора з науково-методичної
та навчальної роботи

А. О. Таранник

Робоча програма навчальної дисципліни «Ансамблевий клас» для студентів 5 курсу за спеціальністю 025 «Музичне мистецтво» (Сольний спів) другого (магістерського) освітнього рівня.

Розробники: Лавіна Тетяна Олександрівна, старший викладач кафедри академічного та естрадного вокалу Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка.

Робочу програму схвалено на засіданні кафедри академічного та естрадного вокалу.
Протокол від "6" березня 2017 року № 1

Зашідувача кафедри академічного та естрадного вокалу Мерзюк Ю. В. Мерзюк

©Лавіна Т.О., 2017
©КУ імені Бориса Грінченка, 2017
Інститут мистецтв, 2017

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	
Кількість кредитів відповідних ECTS – 4	Галузь знань 02 «Культура і мистецтво»	Нормативна	
Модулів – 2	Спеціальність – 025 Музичне мистецтво (Сольний спів)		
Змістових модулів – 2		1-й	
		Семестр	
Загальна кількість годин – 180 На поточний навчальний рік – 120		9-й	10-й
		Лекції	
		- год.	- год.
		Практичні, семінарські	
		38 год.	28 год.
		Лабораторні	
		- год.	- год.
		Самостійна робота	
		18 год.	28 год.
		Модульний контроль	
		4 год.	4 год.
		Індивідуальні завдання:	
		- год.	
		Форми підсумкового контролю: залік	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2 самостійної роботи студента – 1	Освітній рівень - Другий («магістерський»)		

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Мета дисципліни «Ансамблевий клас» – підготовка естрадного співака-артиста до професійної діяльності, здатного самовиражатися в умовах колективної творчості, яка має:

- Естетичне виховання студентів, майбутніх керівників вокальних ансамблів;
- Оволодіння студентами необхідними теоретичними знаннями;
- Ознайомлення студентів з різними творами для вокальних ансамблів, а також з сучасними колективами, які виконують ці твори;
- Прищеплення молодим фахівцям вміння критично розбиратися у вокально-ансамблевій музиці;
- Вміння використовувати досвід відомих керівників у практичній роботі;
- Вміння творчо сприймати нову інформацію та вдало її використовувати під час роботи.

Завдання:

- Оволодіння системою спеціальних музично-теоретичних, вокально-ансамблевих знань, умінь і навичок;
- набуття навичок з керуванням вокальним ансамблем;
- розвиток умінь та удосконалення слухових навичок під час роботи з колективом, своєчасно робити суттєві зауваження, вміти домагатися виправлення помилок;
- Виховання художнього смаку і розуміння стилю виконуваних творів, їх форми і змісту;
- Розвиток навичок слухового самоконтролю як результату систематичних занять (уміння чути і трактувати свою партію як частину спільно виконуваного твору) ;
- Розширення музичного кругозору (виконання ансамблевого репертуару різних музичних стилів і жанрів, знайомство з творчістю професійних колективів) ;
- Виховання правильного стереотипу поведінки в колективі;
- навчити користуватися науковою, мистецькою термінологією (основними поняттями);

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

Знати основні поняття курсу: ансамбль, партія, види та типи колективу, *divisi*, ланцюгове дихання, аколада, партитура, *VIA*, *a cappella*, стрій (мелодичний та гармонічний), унісонний ансамбль, природний ансамбль, штучний ансамбль, загальний ансамбль, поліфонічний ансамбль, гомофоно-гармонічний ансамбль, ансамбль фактур, нюанси, теситура, художній ансамбль, дикція, орфоепія, логічні паузи при співі, мозаїчний розбір твору, диригентська етика, тактування, диригентська сітка, ауфтакт, вокальні вправи, агогіка, камертон.

- **Вміти:** студент повинен навчитися складати план роботи з вивчення твору, вміти розподіляти завдання; необхідно також навчити студента висловлювати свої думки і відстоювати свою точку зору, використовувати свої знання у практичній роботі.

3. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Ансамбль як творчий колектив

Тема 1. Роль та значення ансамблевого співу в розвитку музичної культури

Історія хорového співу йде в глибоку старовину. У будь-якому жанрі музичного мистецтва використовується вокальне багатоголосся - від стройових військових пісень, до духовних церковних співів.

Вокальні багатоголосні партії в музичному мистецтві є одним з найпоширеніших прийомів і знаходиться поза часовими рамками, в категорії вічних цінностей. Поняття ансамбль (фр. Ensemble - разом) має в музиці кілька значенні: 1) невелика група музикантів, спільно виконуючих музичний твір; 2) твір, написаний для декількох виконавців; 3) колектив, об'єднує якими-небудь жанрами музичного чи хореографічного мистецтва; 4) специфічне якість спільного виконання, що полягає в неподільності, єдності та узгодженості устремлень і художньо-технічних прийомів всіх його учасників.

Вокальний ансамбль - група співаків, які виступають спільно (дует, тріо, квартет, квінтет і т. Д.). Вокальні ансамблі бувають однорідними (дитячі, жіночі, чоловічі) і змішаними.

Основні поняття теми: *a cappella*, спірічуелс, *VIA* (вокально-інструментальний ансамбль), вокальні джазові ансамблі, дует, тріо, квартет, квінтет.

Тема 2. Партії, що складають ансамбль

Колектив співаків може називатися ансамблем лише за наявності в ньому декількох груп голосів, які називаються партіями. У цьому розумінні під терміном "партія" мається на увазі група однорідних голосів, які в унісон співають свою мелодичну лінію. Існує ще одне визначення цього терміна, під

яким “партія” розуміється як частина твору, тобто записаний у нотному вигляді кожний окремий голос ансамблевої партитури.

Аналіз робіт з хорознавства свідчить, що характеристика партії в значенні окремої співацької групи голосів колективу передбачає декілька аспектів, а саме розгляд діапазону, тембру, теситурних особливостей.

Основні поняття теми: партія, дівізі, тип та вид колективу, діапазон, партитура, аколада.

Тема 3. Вокально-темброва культура ансамблю

Культура ансамбіста передбачає не тільки ступінь освіченості (в музикантському і загальнокультурному сенсі), а і розвиток психолого-поведінкових особливостей кожного учасника ансамблю. Ансамбль у вокальному ансамблі - це, перш за все повна узгодженість у виконанні між усіма учасниками колективу на основі активного, творчого донесення ідейно - художнього задуму твору. Для досягнення повноцінного ансамблю - єдиної, цілеспрямованої і гармонійною ансамблевої звучності - необхідно постійно вдосконалювати вокально-хорову культуру учасників ансамблю (домагатися від них співу з однаковою силою, стежити за тембровою злитістю звучання і чіткістю ритмічного ладу, чистою інтонацією по вертикалі і горизонталі).

Основні поняття теми: тембр, діапазон, співацьке дихання, «ланцюгове» дихання», манера, теситура, обертони.

Тема 4. Робота над дикцією в ансамблі. Літературна вимова при співі

Дикція – це виразне вимовляння слів, складів і окремих звуків. Мелодія пісні нерозривно пов’язана з текстом. Робота над звукоутворенням і прийомами звуковедення переплітаються з роботою над дикцією і фразуванням. Чітка артикуляція голосних, ясне промовляння приголосних і виразне фразування забарвлюють звучання колективу, збагачують стрій, зміцнюють ансамбль. Чіткість дикції під час співу залежить від правильної вимови. Проте співацька дикція вирізняється від мови тим, що спів ґрунтується на голосних звуках, а приголосні вимовляються чітко і коротко. Виразна артикуляція не лише правильно формує звук або слово, а й стимулює роботу дихального апарату.

Основні поняття теми: акустичний стрій, артикуляційний апарат, дикція, орфоепія, редуцирований звук, асиміляція.

Тема 5. Стрій в ансамблі

П о н я т т я « с т р і й » має кілька значень. Це частота настроювання музичного інструмента, а також чистота інтонування у співі й під час виконання на струнних і духових інструментах.

Співацький голос — унікальний нетемперований інструмент, який може відтворювати звуки, менші від півтону. Музичний слух сприймає висоту звука при незначних відхиленнях від його висоти вниз і вгору до однієї восьмої тону, тобто в межах певної зони. Між зонами звук сприймається як фальшивий. Розвинутий музичний слух здатен вирізнити нормальні, високі й низькі інтонаційні відтінки. Завдяки зонності слуху стає можливим

ансамблеве виконання — злиття неоднакових, але близьких за висотою звуків. Ансамблеве виконання нерозривно пов'язане з поняттям строю. Без строю в партії і між партіями не може бути ансамблю. Чистий стрій забезпечується правильним інтонуванням своєї партії кожним співаком, кожною партією і ансамблем у цілому.

Основні поняття теми: стрій, камертон, зонний стрій, темперований стрій, традиційний.

Тема 6. Мелодичний стрій.

Мелодичний стрій – це послідовність музичних звуків, що йдуть один за одним у горизонтальному порядку, ще називають його горизонтально-мелодичним.

Працюючи над чистотою інтонування в хорі або ансамблі, керівник повинен твердо знати правила інтонування інтервалів та застосовувати їх при вивченні партій. Але при цьому необхідно весь час пам'ятати про зв'язок кожного інтервалу з основною мелодичною лінією. Часто труднощі інтонування пов'язані з теситурними умовами, особливо коли йдеться про високі звуки, які вимагають уміння користуватись верхнім (головним) регістром. Тонкі музично-слухові відчуття та навички точного інтонування найкраще розвивати під час акапельного співу. Вдосконаленню інтонації сприяють спеціальні вправи у вигляді мажорних та мінорних гам. Природно їх треба узгоджувати зі специфікою репертуару колективу. Робота над мелодичним строєм проводиться як на роздільних заняттях партій, так і на спільних репетиціях.

Основні поняття теми: мелодичний стрій, правила інтонування звукорядів, правила інтонування інтервалів.

Тема 7. Гармонічний стрій

Гармонічний, або вертикальний стрій — це правильне інтонування гармонічних інтервалів і акордів у творах акордової і гомофонно-гармонічної фактури викладу. Правильне інтонування мелодії кожного голосу сприяє правильному звучанню акорду, тобто вертикально-гармонічному строю. Під час поєднання партій точно вивірений горизонтальний стрій не завжди й не відразу дає бажане звучання акорду. Виконавці впродовж певного часу звикають до нових звукових сполучень і шукають необхідну інтонацію в нових умовах. Консонантність або дисонантність співзвуч, насиченість або прозорість викладу акорду — все це впливає на якість загального строю.

Основні поняття теми: гармонічний стрій, гомофонно-гармонічна фактура, консонантність, дисонантність.

Змістовий модуль 2. Методика організаційно-творчої та навчально-виховної роботи у вокальному ансамблі.

Тема 8. Ансамбль в колективі

Ансамблева звучність складається з трьох основних елементів: ансамблю, строю, нюансів.

В разі порушення одного з елементів ансамблевої звучності втрачається враження від сприймання твору, його кваліфікацію і ступінь готовності до концертного виконання слід саме за ансамблевою злагодженістю, чистотою інтонування і яскравістю й виразністю нюансів.

В ансамблі голоси партитури виконуються групою співаків, що складають партії. Отже, партія і є ансамблем співаків, які мають майже однакові за тембром і діапазоном голоси. Ансамблевий спів переважає злиття індивідуальностей, вміння чути свою партію й колектив у цілому, підпорядковувати свій голос до загальної звучності, гнучко узгоджувати свої дії з діями співаків.

Аналіз численних партитур показав, що ансамбль звучності має такі форми утворення, як загальний ансамбль усіх груп колективу та неповний ансамбль різнорідних груп колективу.

Залежно від фактури твору, що виконується колективом, утворюються такі типи ансамблю: унісонний, гармонічний і поліфонічний.

Основні поняття теми: унісонний, гармонічний і поліфонічний ансамбль, ланцюгове дихання, природній та штучний ансамбль, гармонічна фактура, гомофонно-гармонічна фактура.

Тема 9. Робота над твором для вокального ансамблю

Вивчення нових творів нерідко відбувається неправильно і тому стає важким і для диригента і особливо для колективу.

Роботу з вивчення твору з ансамблем розділяють на три періоди: технічний, художній, генеральний (заключний).

У першому періоді закладаються міцні основи з вироблення найголовніших елементів ансамблевої звучності, нюанси, проводиться установка темпів як загальних, так і для рухливих нюансів. У першому періоді необхідно подолати всі технічні труднощі у виконанні твору. До кінця періоду робота над твором повинна бути з зовнішньої, технічної сторони абсолютно закінчена.

Другий період роботи дає найширший простір для практичного здійснення художніх задумів диригента. Поряд з поглибленням і остаточної відшліфовуванням зовнішніх нюансів диригент дбає і про наповнення їх внутрішнім змістом, докладно роз'яснюючи ансамблю, що кожен нюанс повинен виразити, і спонукаючи не тільки технічно віртуозно виконати його, але зробити його змістовним і переконливим.

Третій період роботи має завданням надати виконанню художню цілісність і завершеність. Цей період завершує всю раніше виконану роботу, удосконалюючи виконання твору до можливих меж.

Основні поняття теми: мозаїчний розбір, фразування, художній задум, поетичні розхідження.

Тема 10. Засоби керування вокальним ансамблем

Диригування - це управління виконанням музичного твору. Диригентський жест - це засіб впливу на колектив виконавців. Вивчення диригентської майстерності починається зазвичай з придбання основних технічних навичок, з техніки диригування.

Основні поняття теми: технічні засоби диригування, ауфтакт, метромування, засоби диригентської виразності, диригентська етика

4. СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин						
	денна форма						
	ус ьо го	у тому числі					
Л		п	лаб	інд	с.р.	м.к.	
1	2	3	4	5	6	7	8
Тема 1. Роль та значення ансамблевого співу в розвитку музичної культури	6	-	4	-	-	2	-
Тема 2. Партії, що складають ансамбль	4	-	2	-	-	2	-
Тема 3. Робота над дикцією в ансамблі. Літературна вимова при співі.	6	-	4	-	-	2	-
Тема 4. Вокально-темброва культура ансамблю	10	-	8	-	-	2	-
Тема 5. Стрій в ансамблі	12	-	10	-	-	2	-
Тема 6. Мелодичний стрій.	6	-	4	-	-	2	-
Тема 7. Гармонічний стрій.	12	-	6	-	-	6	-
Модульний	-	-	-	-	-	-	4

контроль							
Разом за змістовим модулем 1	60	-	38	-	-	18	4
Модуль 2							
Змістовий модуль 2. Методика організаційно-творчої та навчально-виховної роботи у вокальному ансамблі							
Тема 8. Ансамбль в колективі	18	-	10	-	-	8	-
Тема 9. Робота над твором для вокального ансамблю	20	-	10	-	-	10	-
Тема 10. Засоби керування вокальним ансамблем	18	-	8	-	-	10	-
Модульний контроль	-	-	-	-	-	-	4
Разом за змістовим модулем 2	60	-	28	-	-	28	4
Усього годин	120	-	66	-	-	46	8

5. ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Роль та значення ансамблевого співу в розвитку музичної культури	4
2	Партії, що складають ансамбль	2
3	Робота над дикцією в ансамблі. Літературна вимова при співі.	4
4	Вокально-темброва культура ансамблю	8
5	Стрій в ансамблі	10
6	Мелодичний стрій.	4
7	Гармонічний стрій.	6
8	Ансамбль в колективі	10
9	Робота над твором для вокального ансамблю	10
10	Засоби керування вокальним ансамблем	8
	Разом	66

6. САМОСТІЙНА РОБОТА

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Роль та значення ансамблевого співу в розвитку музичної культури	2
2	Партії, що складають ансамбль	2
3	Робота над дикцією в ансамблі. Літературна вимова при співі.	2
4	Вокально-темброва культура ансамблю	2
5	Стрій в ансамблі	2
6	Мелодичний стрій.	2
7	Гармонічний стрій.	6
8	Ансамбль в колективі	8
9	Робота над твором для вокального ансамблю	10
10	Засоби керування вокальним ансамблем	10
	Разом	46

7. ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Непередбачено програмою

8. МЕТОДИ НАВЧАННЯ

1. За джерелом інформації:
 - словесні: пояснення, розповідь, бесіда;
 - наочні: спостереження, ілюстрація, демонстрація;
 - практичні: вправи, творчі завдання.
2. За логікою передачі і сприймання навчальної інформації: індуктивні, дедуктивні, аналітичні, синтетичні.
3. За ступенем самостійності мислення: репродуктивні, творчі.

9. МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

Навчальні досягнення студентів оцінюються за модульно-рейтинговою системою, в основу якої покладено принцип поопераційної звітності, обов'язковості модульного контролю, накопичувальної системи оцінювання рівня знань, умінь та навичок; розширення кількості підсумкових балів до 100.

У процесі оцінювання навчальних досягнень магістрантів застосовуються такі методи контролю:

- практичний контроль: виконання ритмічних вправ, вокально-імпрровізаційних вправ, вокальних імпрровізацій.

- письмовий контроль: складання аналізу твору.
- самоконтроль: уміння самостійно оцінювати свої знання, самоаналіз.

10. РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ СТУДЕНТИ

Поточне тестування та самостійна робота								Загальна кількість балів	Коефіцієнт	Бал
Змістовий модуль №1										
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	ПМК	324	3,24	100
32	21	32	54	65	32	63	25			

Поточне тестування та самостійна робота				Загальна кількість балів
Змістовий модуль № 2				
T8	T9	T10	ПМК	319
95	105	94	25	

11. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА КАРТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Модуль	Змістовий модуль 1. Ансамбль як творчий колектив						
Кількість балів за модуль	324						
Заняття	1	2	3	4	5	6	7
Годин	4	2	4	8	10	4	6
Назва навчального модуля (практичне заняття) – 209 б.	Роль та значення ансамблевого співу в розвитку музичної культури (10+1)*2= 22 б.	Партії, що складають ансамбль (10+1)*1 = 11б.	Робота над дикцією в ансамблі. Літературна вимова при співі. (10+1)*2 = 22 б.	Вокально-темброва культура ансамблю (10+1)*4 = 44 б.	Стрій в ансамблі (10+1)*5=55 б.	Мелодичний стрій (10+1)*2 =22 б.	Гармонічний стрій (10+1)*3 = 33 б.
Самостійна робота – 90 б.	10 б.	10 б.	10б.	10б.	10б.	10б.	30б.
Види поточного контролю – 25 б.	Модульна контрольна робота – 25 б.						
Підсумковий контроль							
Всього:	Балів –324 Коефіцієнт – 3,24						

Модуль	Змістовий модуль 2. Методика організаційно-творчої та навчально-виховної роботи у вокальному ансамблі		
Кількість балів за модуль	319		
Заняття	8	9	10
Годин	10	10	8
Назва навчального модуля (практичне заняття) – 154 б.	Ансамбль в колективі (10+1)*5 = 55б.	Робота над твором для вокального ансамблю (10+1)*5 = 55 б.	Засоби керування вокальним ансамблем (10+4)*4 = 44 б.
Самостійна робота – 140 б.	40 б.	50 б.	50 б.
Види поточного контролю – 25 б.	Модульна контрольна робота – 25 б.		
Всього:	Загальна кількість балів – 319		

12. ЗАГАЛЬНІ КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ НАВАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ

Рейтингова оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за стобальною шкалою	Значення оцінки
A	90-100	Бездоганне знання вокальних партій репертуару ансамблю, точне інтонаційне їх відтворення, виразне художнє виконання; повне нотне забезпечення репертуару; детальний виконавський аналіз твору з репертуару ансамблю, запропонованого комісією
B	82-89	Достатньо високий рівень знань вокальних партій репертуару ансамблю в межах обов'язкового матеріалу, інтонаційне їх відтворення та виконавський аналіз твору з репертуару ансамблю, запропонованого комісією, – без суттєвих помилок; наявність більшої частини нотного матеріалу репертуару ансамблю
C	75-81	В цілому добре знання вокальних партій репертуару ансамблю, проте з окремими інтонаційними та ритмічними погрішностями; наявність більшої частини нотного матеріалу репертуару ансамблю; стислий виконавський аналіз твору з репертуару ансамблю, запропонованого комісією
D	69-74	Посередній рівень знань вокальних партій репертуару ансамблю із значною кількістю помилок, часткове подолання інтонаційних та ритмічних труднощів у партіях вокального ансамблю; часткове забезпечення нотним матеріалом репертуару ансамблю; поверхневий виконавський план запропонованого комісією твору
E	60-68	Мінімально можливий допустимий рівень знань вокальних партій репертуару ансамблю із значною кількістю недоліків та помилок; часткове забезпечення нотним матеріалом репертуару ансамблю; поверхневий виконавський план запропонованого комісією твору

FX	35-59	Невміння відтворити більшу частину вокальних партій репертуару ансамблю, неточне інтонування, невірна вокальна співацька позиція, слабка координація між голосом і слухом; відсутність більшої частини нотного матеріалу репертуару ансамблю; беспорядність у розробці виконавського плану твору, запропонованого комісією
F	1-34	Досить низький рівень у відтворенні більшої частини вокальних партій репертуару ансамблю, фальшиве інтонування, невірна вокальна співацька позиція, відсутність більшої частини нотного матеріалу репертуару ансамблю; беспорядність у розробці виконавського плану твору, запропонованого комісією

13. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- Партитури для вокального ансамблю;
- навчальні посібники;
- робоча навчальна програма;
- акустична система, CD – програвач, фортепіано.

14. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Знаменська О. Культура мови і співу. / О. Знаменська. – К., 1959.
- Коломієць О. Хорознавство. / О. Коломієць. – К., 2001.
- Коробка В.И. Вокал в популярной музыке. Методическое пособие для руководителей самодеятельных и эстрадно-музыкальных коллективов/ В.И. Коробка - М.: Всесоюзный научно-методический центр, Студия популярной музыки «Рекорд», 1989 - 46с. – Електрон. дані –
Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/255039/>
(бібліотека кафедри академічного та естрадного вокалу)
- Лащенко А. Хоровое интонирование. Хоровая культура: аспекты изучения и развития. / А. Лащенко. – К., 1989.
- Мархлевський А. Ц. Практичні основи роботи в хоровому класі. / А. Мархлевський. – К., 1986.
- Микиша М. Практичні основи вокального мистецтва. / М. Микиша. – К., 1971.
- Падалко Л. Виховання ансамблю в хорі. / Л. Падалко. – К., 1969.
- Пігров К. Керування хором. / К. Пігров. – М., 1964.
- Ровнер В. Е. Вокальний ансамбль. / В. Е. Ровнер. – Л., 1977.
- Степурко О. Блюз. Джаз. Рок. Универсальный метод обучения импровизации/ О. Степурко - М.: «Камертон», 1994 – 150с. – Електрон. дані

Режим доступу:

<http://gariksaxlessons.ru/o-stepurko-shkola-improvizatsii-dzhaz-blyuz-rok> <http://gariksaxlessons.ru/wp-content/uploads/2015/08/O.Stepurko-SHkola-improvizatsii.Dzhazblyuzrok.pdf>

- Чесноков П. Г. Хор и управление им. / П. Г. Чесноков. – М., 1961.
- Дряпik В. І. Розкриваючи світ джазу, рок і поп-музики: книга для вчителя. / В. І. Дряпik. – Київ-Кіровоград, 1997.
- Естрада. Рок музика. Джаз: термінологічний словник. Методичні матеріали по впровадженню та використанню спеціальної термінології. / Авт.-укл. В. Т. Откидач. – Суми, 1993.